

İhsan Timür, Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021. 328 s.

Mikail YAŞAR*

*Dr. Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi,
Temel İslâm Bilimleri, İstanbul/Türkiye

E-mail: mikailyasar48@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3230-9788

ROR: 03a5qrr21

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi: 5 Mayıs 2024

Kabul Tarihi: 25 Haziran 2024

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2024

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ahif@ahievran.edu.tr -
<https://dergipark.org.tr/pub/ahif>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/pub/ahif>

Öz

Kelâm ekollerinin gelişimini, dönüşümünü ve bir coğrafyadan diğerine naklini tespit edebilmenin yollarından birini de muhtasar eserler üzerine yazılan şerhlerin muhtevasına odaklanmak ve hangi temel sebeple söz konusu muhtasarın tercih edildiğini, hangi dönemde şerh ve haşiyelerin yazılıp yaygınlık kazandığını ve bu şerhlerin temel amaçlarının neler olduğunu tespit edebilmek oluşturur. İslam dünyasının batı bölgesi olarak ifade edilen Mısır'da Tahâvî'nin (ö. 321/933) el-Akîde metnini kaleme alma sebepleri, eserin yayılımı, Mâverâünnehir bölgesine nakli akabinde Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) el-Akîde'yi yeniden keşfi ve üzerine birçok şerhin kaleme alınması gibi önemli konulara temas edilen bu eserin, kelâm ve mezhepler tarihi alanındaki büyük bir boşluğu doldurduğu ifade edilmektedir. Yazarın tabakât, tarih, kelâm ve makâlât türü eserler üzerinden metnin hangi aşamalardan geçerek Mâtürîdî geleneğe bütünleştiğini ortaya çıkarması ve İbn Ebi'l-'İzz'in (ö. 792/1390) kaleme aldığı şerhle Mâtürîdî geleneğe itirazlarını incelemesi, söz konusu çalışmanın en özgün yönleri arasındadır. İhsan TİMÜR tarafından kaleme alınan söz konusu eserin tanıtım ve değerlendirmesini içeren bu çalışmada, eserin kelâm ve mezhepler tarihi alanı açısından önemi, alana dair öneri ve tavsiyeleri yanı sıra tezin temel sorularına dair bazı itirazlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefîlik, Mâtürîdîlik, Tahâvî, el-Akîdetü't-Tahâviyye, Şerh, İbn Ebi'l-'İzz

İhsan Timür, Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme. İstanbul: Hacıveviszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021. 328 s.

Mikail YAŞAR*

*PhD Student, İstanbul University, Basic Islamic Sciences, İstanbul/Türkiye

E-mail: mikailyasar48@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3230-9788

ROR: 03a5qrr21

Article Type: Book Review

Date Received: 5 May 2024

Date Accepted: 25 June 2024

Date Published: 30 June 2024

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ahif@ahievran.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Abstract

One of the methods of identifying the development and transformation of the theological sects and their transplantation from one region to another, is to focus on the content of commentaries written on Mukhtasars, as well as to determine the fundamental reasons for which the mukhtasar in question was preferred, in which period the commentaries and glosses were written and became widespread, and what the main purposes of these commentaries were. It should be stated that this work, which touches on important issues such as the reasons of Tahawi's (d. 321/933) writing of the text "al-Aqida" in Egypt, which is referred to as the western region of the Islamic world, the spread of the Tahawi's Mukhtasar and the rediscovery of "al-Aqida" by Abu'l-Mu'in al-Nasafi (d. 508/1115) following the transmission of Mukhtasar to Mawara'un-nahr (Transoxiana), and the numerous commentaries written on "al-Aqida", fills a huge gap in the field of theology and history of sects. Among the distinguishing aspects of the book we review are the author's exposure of the stages through which the text integrated with Maturidi tradition using the works on tabaqât, history, theology, and maqâlât. The writer's investigation of Ibn Abi' al-'Izz's (d. 792/1390) objections to the Maturidi tradition through his commentary is one of the crucial aspects of the book mentioned. Our study, which includes the introduction and evaluation of the book written by Ihsan TIMUR, discusses the importance of the Timur's book in terms of theology and history of Islamic sects and its contributions for the Islamic thought, and also poses some objections to the main questions of the thesis.

Keywords: Hanafism, Maturidism, Tahawi, Al-Aqidah al-Tahawiyah, Sharh, Ibn Abi al-Izz

Citation: YAŞAR, Mikail. "Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme". *AHİF* 2 (June 2024), 85-97.

Mâtürîdî geleneğin tarihi sürecinin tespiti noktasında bir yandan ilmî neşirlerin hız kazanması bir yandan da geleneğin yaslandığı temel dinamiklerin neler olduğu; mezkur geleneğin hangi bölgeleri ve grupları etkisi altına aldığı gibi meselelerin aydınlatılması açısından son dönemde ortaya çıkan gelişmeler dikkate değerdir. Bu gelişmelerden biri de İhsan Timür'ün 2016 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslam mezhepleri tarihi alanında "Tahavi'nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar" başlığıyla tamamladığı ve 2021 yılında Haciveyisza-de İlim ve Kültür Vakfı tarafından oldukça sınırlı düzeltmelerle basımı yapılan doktora tezidir. Giriş, üç bölüm, sonuç ve bir ekten oluşan bu tezde, Timür, Tahâvî'nin (ö. 321/933) akîde metni ve şerhlerinden hareketle Hanefî-Matürîdî geleneğin belirli bir dönemini aydınlatmayı hedeflemektedir. Yazar, Giriş Bölümü'nde (s. 11-48) çalışmasının amaç ve hedeflerine yer vermekte, *el-Akîdetü't-Tahâviyye* şerhlerinin hangi sebeplerle kaleme alındığı, içeriklerinde ne gibi farklılıklar olduğu, hangi geleneğe yaslanarak oluşturulduğu ve metnin öncelik-sonralık açısından hangi düşünce gelenekleriyle irtibatlandırıldığı gibi sorulara cevap vermeye çalışacağını belirtmektedir (s. 48.). Tahâvî'nin akîde metnini konu edinen bazı kıymetli modern çalışmaların olduğunu belirten Timür, bu eserlerin Tahâvî'nin itikat metninin siyasî-sosyal olaylarla bağlantısını ve ilmî gelenekle ilişkisini büyük oranda ihmal ettiğini ifade eder (s. 34-35). Yazarın mezhepler tarihi ile ilgili bir konuyu incelemeye alması metodolojik bazı ilkelere değinmesini zaruri kılmıştır. Bu açıdan, fikir-hadise ve zaman-mekân irtibatının önemi (s. 39) ve özellikle "metin"lerin mezheplerin ortaya çıkışları ve geçirdikleri değişimler açısından önemli tesirleri olduğu üzerinde durulur. Yazara göre "metin"lerin derinlemesine incelenmesi, mezhepler tarihi alanında teorik olarak kabul edilen bir metot olmasına rağmen yapılan çalışmalarda hak ettiği vurguya kavuşmamıştır (s. 45). Çalışmanın bir yönüyle şerh literatürünü konu edinmesi göz önüne alındığında yazarın, metin-şerh-hâşiye gibi bir önceki çalışmanın üstüne koyarak ilerlenen bu tip ilmî faaliyetlerin her adımının ayrı bir değere sahip olduğunu belirtmesi ve hiyerarşik bir sıralama yapmanın yersiz olduğunun altını çizmesi kayda değerdir (s. 46-48). Ayrıca kaynak analizi açısından Ekmelüddîn el-Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilerek birden fazla neşri gerçekleştirilen *Şerhu Akîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a'nın*, esasında Sirâcüddîn el-Gaznevî el-Hindî'ye (ö. 773/1372) ait *Şerhu Akîdeti'l-İmâmî't-Tahâvî* adlı eser olduğunun tespiti, bu bölümdeki dikkat çeken bulgular arasında yer alır (s. 17).

"Mısır'da Hanefilik Tahâvî ve el-Akîde" başlıklı Birinci Bölüm'de, Hanefiliğin ve *el-Akîdetü't-Tahâvî*'nin Mısır'daki yayılım sahaları ile metnin keşfedilme serüveni incelenmeye alınmıştır. Yazar, İmâm Tahâvî'nin öncesi ve sonrasıyla, Mısır'daki Hanefiliğin gelişim sürecini aydınlatmak için tarihi verilerde Hanefî olduğu tespit edilebilen âlimleri ve bu isimlerin ders halkalarını yakın incelemeye alır. Mısır'da Hanefilik ile ilgili ilk girişimlerin kadılık kurumu üzerinden başlatıldığını belirten Timür, İbn Ebi'l Leys'in (ö.250/864) mihne dönemi politikalarını bir Hanefî olarak Mısır'da sert bir biçimde uygulamasının Mısır'daki Hanefilik için olumsuz sonuçlar doğurduğunu belirtir. Yazara göre Mısır'da Hanefiliğin yayılım göstermesi Tahâvî'nin hocalarının yer aldığı üçüncü kuşak Hanefî âlimlerde ancak ortaya çıkabilmiştir. Yaşanan bu gelişmelere rağmen yazara göre Mısır'da oluşan Hanefî gelenek Irak ekolünden bağımsız, müstakil bir yapı arz etmez. Mısır bölgesinde kendine has bir Hanefiliğin kurulmasının ise her alanda tesir kuvveti yüksek eserler telif etmeye gayret gösteren Tahâvî'nin eserleri sayesinde mümkün görüldüğünün altı çizilmiştir. Mısır'ın Fatimî (909-1171) idaresine geçmesiyle birlikte diğer mezheplere

nazaran tutunma aşamasında sayılabilecek Hanefilik, yazara göre tamamen ortadan kalkmıştır. Yazarın bu bölümde üzerinde durduğu diğer bir konu ise Tahâvî'nin fıkıhla ilgili eserlerinin müellifin vefatından hemen sonra ünlenmesine karşın akâid ile ilgili kaleme aldığı metnin uzun bir süre şöhret bulamamasıdır. Söz konusu durumu Mısır ve Şam bölgesinin kelâmî meselelere olan ilgisizliği ve Hanefiliğin bu bölgelerdeki etkisini ciddi oranda yitirmesine bağlar (s. 103).

Tahâvî'nin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve iki büyük talebesinin görüşlerini bir araya getirme faaliyeti olarak takdim ettiği “*el-Akîde*”nin yazıldığı ortama değinen Timür, mihne süreci sonrası Ebû Hanîfe ve Hanefilik üzerine eleştirilerin arttığı bir dönemde Hanefiliğe karşı olumsuz bakış açısının giderilmesi amacıyla böyle bir metnin kaleme alınmış olabileceği yorumunda bulunur. Çünkü ona göre *el-Akîde*'de gündeme gelen konular; imanda istisna, imanda artma-eksilme, Kur'an'ın lafız ve mana açısından mahluk olup olmadığı ve marifetullah'ın sem'an mı yoksa aklen mi vacip olduğu gibi Ehl-i Hadîs ile tartışmalı olan meselelerin aksine kabir azabı, şefaet, cennet, cehennem, imâmet ve kader gibi daha çok ihtilafsız ve ortak noktalardır. Timür, sonuç olarak Tahâvî'nin Ebû Hanîfe ve takipçilerine yöneltilen eleştirileri bertaraf ederek “Ehl-i Sünnet” olarak tarif edilen ana damar ile benzer itikadî kabullere sahip olduğunu ifade ettiğinin altını çizer. Ona göre Tahâvî mevcut siyasî ve ilmî ortam sebebiyle Ebu Hanîfe'den nakledilen görüşleri ihtiyaç duyduğu ölçüde aktarmış olmalıdır. Bu açıdan Tahâvî'nin metinde ihtilafı olarak yer verdiği tek mesele olarak Ebû Hanîfe ve ashabına has bir karakter arz eden iman tanımını gösterilir (s. 89).

Tahâvî akîdesinin Horasan-Mâverâünnehir bölgesi âlimlerine hangi yollarla ulaştığı ise mevcut iki rivayet zinciri incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Müellif, tabakât yazarı Kureşî'nin (ö. 775/1373) kendisinin de yer aldığı zincirde -tarihsel olarak birtakım sıkıntılar olsa da- *el-Akîde* metninin genellikle Hanefî olmayan kişiler tarafından rivayet edilmesini dikkat çekici bulur. Yazar bu durumdan yola çıkarak Tahâvî metninin Batı bölgesinde daha çok Hanefî olmayan kişiler tarafından sahiplenildiğini öne sürmektedir. Diğer taraftan Batı bölgesinde yaşayan Hanefîlerin Tahâvî akîdesi ile irtibatının ise ancak Büyük Selçuklu dönemine rastlayan zaman diliminde doğudan gelen göçlerle kurulabildiğini de ifade eder (s. 98-100). Timür, Kûrânî'nin (ö. 1101/1690) verdiği diğer rivayet zincirine Mısır'da yazılan Tahâvî akîdesinin doğuya naklini gerçekleştiren muhtemel bir ağ olarak bakar. Irak bölgesinde birçok farklı gelenek ve görüşten insanların katıldığı Kerhî (ö.340/952) meclisi ise bu noktada önemli bir rol üstlenmekte, değişik şehirlerden gelen âlimlerin etkileşimde bulunmaları vesilesiyle eserlerin bir bölgeden diğerine nakli konusunda merkez görevini üstlenmektedir (s. 104, 110-111). Dolayısıyla doğu bölgesinde Tahâvî'nin akîde metnine ilk atıf yapan Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin (ö. 508/1115) Kûrânî'nin sunduğu bu zincir sayesinde metne vakıf olabilme ihtimali üzerinde durulmuştur (s. 111-114). Yazar, söz konusu rivayet zincirlerinin Neseî'nin *el-Akîde*'ye başvurmasından sonra üzerine yazılan şerhler vesilesiyle oldukça meşhur olduğu bir dönemde yazıldığını ve bu durumun zikri geçen rivayet zincirlerinin değerini düşürdüğünü söylemektedir (s. 101).

el-Akîdetü't-Tahâviyye metninin gündeme gelmesi ve sonrasında üzerine şerhler kaleme alınmasında etkin rol oynayan isim ise Ebü'l-Muîn en-Neseî olmuştur. Timür, Neseî'nin Tahâvî'ye olan atfını Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında tartışma noktalarının biri olan tekvîn meselesini ele alırken yapmasını dikkate değer bulur. Yazar meseleyi derinlemesine incelediğinde Neseî'nin

Tahâvî'den nakilde bulunmasını, Eşarîler ile ilişkilendirir. Eşarîlerin tekvîn sıfatını, selefte yeri olmayan bidat bir görüş olarak kabul ettikleri gerekçesiyle Mâtürîdîlere tenkit yöneltmesi, Nesefî'yi Tahâvî'den alıntıda bulunmaya sevk etmiştir. Nesefî, *el-Akîde* metninde serdettiği görüşleri Ebû Hanîfe ve onun iki talebesi İmâm Muhammed (ö. 189/805) ve Ebû Yusuf'a (ö. 182/798) dayandıran Tahâvî'yi, seleftin görüşlerini en iyi bilenlerden biri olarak nitelemiş ve Allah'ın ezeli bir tekvîn sıfatına sahip olduğunu kanıtlayacak pasajları aynen naklederek metnin gün yüzüne çıkmasında etkin bir rol oynamıştır. Yazar, Nesefî'nin yaptığı alıntıya dikkat çekerek bu durumu Hanefî-Mâtürîdî gelenek ile Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinin ilk buluşması olarak niteler (s. 119).

“Hanefî-Mâtürîdî Geleneğın el-Akîde ile Etkileşim Zemini” başlığını taşıyan İkinci Bölüm'de yazar, *el-Akîde* metniyle şerh yazarlarının çoğunun mensup olduğu Mâtürîdîlik mezhebinin karşılaşmasını irdelemeye çalışır. Batı bölgesi olarak ifade edilen Mısır ve Şam'da Hanefîliğin sonraki dönemdeki durumu ve bölgedeki Hanefîlerin, Hanefî-Mâtürîdî âlimlerle nasıl bir etkilere sahip olduğu tespit edilmeye çalışılır. Timür, özellikle 463/1071 yılındaki Malazgirt zafetinden sonra öncelikle Anadolu bölgesine ardından da Şam ve Mısır bölgesine kitlesel göçlerin olduğuna, Hanefî ulemânın da söz konusu göçlere eşlik ederek bu dönemde ilmî hareketliliğın hız kazandığına işaret eder (s. 122-123, 126). Timür, Sultan Alparslan (1064-1072) döneminde Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanına Meşhed-i Ebû Hanîfe medresesinin kurulmasını doğu bölgesinden göç eden Hanefîlerin ilk faaliyetleri arasında sayılabileceğini ancak bu durumun, Hanefîliği yeniden tesis anlamına gelmediğini belirtir (s. 125-126). Ayrıca Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinden gelen Hanefîlerin batı bölgelerine yoğun şekilde gelmesi yöneticilerin ulemâyaya sunduğu destek ve teşviklerle doğrudan alakalı görünmekle birlikte, Fâtımîlerden yeni alınan bölgelerdeki Şîf etkiyi, Sünnîlik vurgusuyla silme politikasının bir neticesi olarak yöneticilerin bu imkanları sunduğu zikredilmektedir (s. 127).

Doğudan batıya gerçekleşen ilmî hareketin ilk ayağının, Şam bölgesinin Selçukluların (1040/1308) ele geçirmesi akabinde başladığı belirtilmektedir. Timür, Halep'te Sünnîliğin tam anlamıyla yayılım göstermesini ise Zengîler (1127/1233) dönemine tehir etmektedir (s. 126-129). Selçukluların bölgeyi kontrol altına almasından sonra Şam bölgesinde birçok medrese kurulduğundan ve doğulu âlimlerin buralarda görev yaptığından bahseden yazar, bu âlimler arasında Burhânüddîn el-Belhî (ö. 548/1153), Şemsülemme el-Kerderî (ö. 562/1167), Radiyüddîn es-Serahsî (ö. 571/1176), Alaüddîn el-Kâsânî (ö. 587/1191) ve Cemâlüddîn el-Gaznevî'nin (ö. 593/1197) isimlerini zikreder (s. 134). Yukarıda zikredilen isimlerin yanı sıra batı bölgesinde varlığını önceden beri devam ettiren yerli Hanefîlerin olduğundan bahsedilmektedir. Bunlar arasında Cerâdeoğulları ailesinin yanı sıra İbnü'n-Nehhas ed-Dımeşkî (ö. 599/1202), el-Melikü'l-Muazzam (ö. 624/1227) ve onun sayesinde Hanefî olan Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) gibi âlimler yer almaktadır. Bölgede bulunan tüm Hanefîlerin doğudan gelen Hanefî âlimlerden ilim tahsil etmiş olmasının yanı sıra ilmî silsilelerin tamamının bölge Hanefîleri yerine Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen isimler yoluyla geleneğe bağlanması oldukça ilgi çekicidir. Yazar, Şam bölgesinde gerçekleşen bu ilk ilmî hareketliliğın mezhepler arası bir çatışma zeminine dönüştüğünü belirtir. Zira Timür'e göre bu dönemde Fâtımî idaresinde uzun müddet bulunmanın bir sonucu olarak mezhep aidiyetleri zayıflamış ve Zengîler döneminde bir mezhebi tercihten ziyade Sünnîlik vurgusu ön plana çıkmıştır (s. 142).

Şam bölgesine doğudan gelen ilk göçlerden sonra meşhur Hanefî hukukçusu Kâdîhan'ın (ö. 592/1196) seçkin talebelerinden olan Cemâlüddîn el-Hâsırî'nin (ö. 636/1238) bölgede ciddi tesirleri olduğu görülmektedir (s. 143-144). Yazar, VII. Yüzyıla kadar bölgede birçok farklı Hanefî fıkıh kitabının okutulduğundan bahsetse de sonraki dönemde *el-Hidâye*'nin üzerine yazılan şerhlerin bölgedeki Hanefî tedris faaliyetinin en önemli unsuru haline geldiğini söyler. Timür bu noktada *el-Hidâye* yazarı Mergînânî'nin (ö. 593/1197) bazı Mâtürîdî kelâm eserlerinin rivayet zincirinde bulunmasını ve batı bölgesinde *el-Hidâye* ile birlikte kelâm eserlerinin de okutulduğuna dair rivayetleri göz önünde bulundurarak Mergînânî'nin bölgeye sadece fıkıh birikimini değil kelâmî geleneği de taşımış olabileceğinden söz eder (s. 151).

Timür, Hanefîliğin Mısır bölgesindeki gelişiminin Şam bölgesinden biraz daha geç başladığını söyler. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin (1171-1193) Fâtımîlerden Mısır'ı geri almasının akabinde Şâfiî ve Eş'arî âlimler Eyyûbîler (1171-1462) tarafından açıkça desteklenmiş ve ilk Hanefî medresesi, ilk Şâfiî medresesinden ancak altı yıl sonra aktif hale gelebilmiştir. Yazar, özelde Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin genelde ise Eyyûbî yönetiminin Şâfiî-Eşarî yönelim konusunda taassuba varan bir destekte bulunduğu konusunda kaynakların ittifak ettiğine değinir (s. 153). Mısır'da Hanefîlik, Eyyûbîlerin son döneminde kendine ancak yer bulabilmiştir. Eyyûbîlerden sonra yönetimi ele geçiren Memlûkler (1250-1517) döneminde ise Hanefîlik adına olumlu gelişmeler yaşanmış, Bağdat'ın Moğollar tarafından işgale uğramasıyla (656/1258) bölgedeki Hanefîler Mısır bölgesine intikal etmiştir. Bundan dolayı Mısır'daki Hanefî medreselerin sayısı kısa bir süre içerisinde artmıştır (s. 158). Diğer mezheplerle ilişkiler açısından bölgenin sakin durumu Şam ve Mısır bölgesine gerçekleşen Hanefî göçlerle birlikte değişmiş, bazı ihtilafli meselelerin tartışılmaya başlanmasıyla birlikte bölgedeki sükûnet ortamı bozulmuştur. Yazar bu durumun özellikle Eyyûbîler döneminde güçlenen Şâfiîliğin etki alanını genişletmesine bağlar. Önceden devam edegelen Ebu Hanîfe ve Hanefîlik eleştirisinin dozunun bu dönemde daha da artarak devam etmiş olduğu görünmektedir. Şâfiîlere cevap verme görevini doğudan gelen âlimlerin üstlendiği bu süreçte Ebû Hanîfe ve Hanefîlik savunusuyla ilgili eserlerin daha çok yazıldığına şahit olunmaktadır. Diğer taraftan eserde, Mâverâünnehir ve Horasan (doğu) bölgesindeki tartışma konularının Şam bölgesine intikalini, söz konusu bölgeden göç eden Hanefîlerin gerçekleştirdiği vurgulanır (s. 163-164).

Hanefî geleneğin ayrıntılı bir tahlilini sunan yazar daha sonra batıda Mâtürîdî kelâmının temsilini, yayılımını ve *el-Akîde* metni ile etkileşimini incelemeye alır. Irak bölgesinde Mâtürîdîlik adına ilk faaliyette bulunan isim olarak geç bir döneme tekabül eden Menkûbers en-Nâsırî (ö. 652/1254) ismi sunulur. Necmüddîn Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Akîde*'si ile Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini batı bölgesinde rivayet eden ve okutan Burhânüddîn el-Belhî'nin yanı sıra Kâsânî, onun öğrencisi Gaznevî, Habbâzî (ö. 691/1292), Ruknüddîn es-Semerkindî (ö. 701/1301) ve Hüsâmüddîn es-Sığnâkî'nin (ö. 714/1314) aralarında bulunduğu âlimler ise Şam bölgesinde etkin olan isimler arasında yer almaktadır. Timür, sonraki dönemde Hanefî-Mâtürîdî geleneğin daha rahat temsil edileceği Anadolu bölgesindeki faaliyetlerin temelini Şam'daki ilmî yoğunlaşma yanında Mısır'da Bâbertî sayesinde atıldığını ifade etmektedir (s. 185-186).

Mâtürîdî kelâmının batıdaki temsilinin güçlenmesinden sonra bölge kökenli Hanefîlerin itikadî alanda farklı bir tutum benimsediklerinden bahsedilmektedir. Takıyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355), oğlu Tacüddîn es-Sübki (ö. 771/370) ve Necmüddîn et-Tarsûsî'nin (ö. 758/1357) Hanefî itikadını *el-Akîde* üzerinden tanımlamaları, yazara göre bölge kökenli Hanefîlerin *el-Akîde*'ye yaslanmaları ve Mâtürîdîlerin bölge Hanefîleri üzerinde tam olarak etkin olamamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bölgeye mensup Hanefîlerin çoğunluğunun hadis ve fıkıh alanındaki uzmanlıklarıyla tanındığı ve kelâmî meselelere mesafeli bir duruş sergiledikleri dile getirilmektedir (s. 190, 192).

el-Akîde ile Mâtürîdî kelâmını "ilk birleştirme" çabası olarak Cemâlüddîn el-Gaznevî ismi üzerinde durulur. Yazar, Gaznevî'nin eserleri ile Tahâvî'nin akîdesini karşılaştırarak sentez bir metnin oluştuğu konusundaki kanaatini dile getirmektedir. Dolayısıyla en başta tekvin meselesi üzere Mâtürîdî kelâmının ayırt edici özellikleri olarak kabul edilen bilgi bahsi, Allah kelâmının işitilip işitilememesi, iman ve İslâm'ın aynı olup olmadığı ve imanın insan fiili itibarıyla mahluk, Allah'ın fiili itibarıyla gayrı mahluk olduğu gibi konular Gaznevî'nin eserlerinde Tahâvî akîdesi üzerine eklenmek suretiyle yer almaktadır. Yazar, Gaznevî sonrası kaleme alınan şerhlerdeki Mâtürîdî vurgunun altını çizerek *el-Akîde* metnine yapılan Mâtürîdî aşının başarılı bir şekilde tuttuğunu belirtir (s. 205).

"el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhlerinin Analizi" başlığını taşıyan Üçüncü Bölüm'de yazar, Tahâvî akîdesi üzerine yazılan şerhlerin itikadî olarak ne gibi farklar taşıdığı üzerine yoğunlaşmaktadır. Timür, kronolojik sıra gözeterek şerhler arasındaki irtibatın derecesini, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin Tahâvî akîdesine yaptığı atfa sadık kalıp kalmadıklarını, şerh yazarlarının yaşadığı dönemin sosyal ve ilmî ortamını ve şerhler arasında etki-tepki unsurunun var olup olmadığını ele almaktadır. Yazar, Tahâvî akîdesi üzerine ilk şerhi kaleme alan Ebü Hafs Ömer el-Gaznevî'nin (ö. VII/XIII. yy'den önce) eserinin günümüze ulaşmadığını belirtmekle birlikte Menkûbers en-Nâsırî'nin ondan sıkça yaptığı alıntılar sayesinde kelâmî görüşlerini ortaya çıkarabilmiştir (s. 215). Hanefî-Mâtürîdî çizginin takip edildiği altı şerhin bulunduğunu belirten Timür, bu eserler arasından Menkûbers en-Nâsırî'nin *en-Nûru'l-Lâmi'* adlı eserinin hem içerik itibarıyla zengin olduğundan hem de sonraki dönem Mâtürîdîlik üzerindeki etkisinden bahsetmektedir (s. 233). Kendisinden sonraki dönemi etkilemiş olan bir diğer şerh Konevî'nin (ö. 770/1369) *el-Kalâid*'i olmuştur. Batı bölgesi olarak ifade edilen Şam ve Mısır'da Hanefî-Mâtürîdî geleneği başarılı bir şekilde temsil eden Konevî'nin şerhine özellikle Osmanlı dönemi kelâmcılarından Molla Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) ve Şeyhzade Abdürrahim b. Ali'nin (ö. XII/XVIII. yy) birçok yerde atfının bulunması çalışmada vurgulanmıştır (s. 248). Sirâcüddîn el-Hindî'nin yazmış olduğu şerhin sonraki Mâtürîdî kaynaklara herhangi bir tesirini bulamadığını belirten yazar, Anadolu'daki kütüphanelerde birçok yazmasının bulunmasından yola çıkarak bu bölgede yaygın bir kullanım ağına sahip olduğunu vurgular. Bunun dışında Hanefî-Mâtürîdî çizgide kaleme alınan tüm şerhlerin tekvin konusunda Nesefî'nin atfına sadık kalarak Tahâvî'nin akîdesini ele almalarının yanında şârihler geri kalan kelâmî konularda da Mâtürîdî sistematiği *el-Akîde*'nin şerhi olarak kabul etmiş ve bu bağlamda yorumlamışlardır (s. 259).

Tahâvî akîdesini Mâtürîdî geleneğe yaslanmadan hatta Ehl-i Hadîs perspektifini merkeze alarak yorumlayan Sadrüddîn İbn Ebi'l-İzz'in (ö. 792/1390) şerhi ise yazar tarafından ayrıca tahlil edilir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) etkisi İbn Ebi'l-İzz'in eserlerinde açıkça görülmekle birlikte müellif bizzat onun ismine atıfta bulunmamaktadır. Bu şerhin, *el-Akîde*'yi Mâtürîdî kelâmı çerçevesinde açıklayan şârihlere bir tepki olarak ortaya çıktığını belirten Timür, Tahâvî akîdesi üzerine bir şerh yazmasıyla İbn Ebi'l-İzz'in hem Hanefî olmayı sürdürdüğünü hem de Ehl-i Hadîs çizgisindeki itikadını koruduğunu ifade eder (s. 263-264). Bu açıdan yazar, İbn Ebi'l-İzz'in; Ebû Hanîfe'nin aslında bazı fiilleri imana dahil ettiği, tevilde bulunmanın esasında tahrif olduğu, kelâmcıların kabullerinin reddedilmesi gerektiği, -kula gerekli ilk şeyi Allah'ı bilmek olarak ifade eden Mâtürîdî şârihlerin aksine- kula gerekli ilk şeyin Hz. Peygamber'in getirdiklerine iman etmek olduğu, haber-i vâhid ve mütevatir haber ayırımının doğru olmayıp haber-i vâhidi itikadî konularda delil olarak kabul ettiği, Allah'ın yukarı yönde, arşta bulunduğu ve Allah'ın işitilebilir bir ses ile konuştuğu şeklindeki görüşlerine çalışmasında yer verir. Ayrıca Timür, İbn Ebi'l-İzz'in belirli noktalarda Tahâvî'nin görüşlerine dahi itiraz ettiğini belirtir. Bu açıdan şârih, Tahâvî'nin Allah için "kadîm" sıfatını kullanmasına, Allah'ın sınırlardan, organlardan yüce olduğunu ve altı yönün O'nu kuşatamayacağını belirten ifadelerine ve sahabeyi sevmenin imandan olduğuna dair sözlerine bazı açılardan eleştiriler getirmektedir. Timür bu eleştirilerin sebebini, İbn Ebi'l-İzz'in Tahâvî akîdesini pek de alakalı olmayan bir gelenekle ilişkili olarak şerh etmesine bağlar. Tahâvî'nin de Mâtürîdîler gibi Hanefî kimliğe sahip olmasından dolayı yazar, *el-Akîde* metninin Ehl-i Hadîs çizgisinden ziyade Mâtürîdî gelenekle daha fazla uyum içerisinde olduğu fikrindedir (s. 273-276).

Sonuç Bölümü'nde Tahâvî'nin yaşadığı dönemden şerh çalışmalarının ortaya çıktığı zamana kadar *el-Akîde* ile şerhlerinin irtibatını ortaya koymaya dönük genel bir çerçeve çizilmekte ve tezin ana amacı eksenindeki bulgular tutarlı bir metin örgüsüyle ifade edilmektedir. Yazar çalışmasını, Osmanlı dönemindeki Tahâvî şerhlerinin diğer Mâtürîdî akâid eserleri üzerine yazılan şerhlerle birlikte bütüncül bir şekilde incelenmesinin Osmanlı dini düşüncesinin anlaşılmasına katkı sağlayacağını vurgulayarak sonlandırır. Ek bölümünde ise, şerhlerin içerik dökümü verilerek şârihlerin hangi konuları inceledikleri sayfa aralıklarına işaret edilerek okuyucu ile paylaşılmaktadır.

Araştırma, konu seçimi, yöntem ve içerik açısından tutarlı ve özgün bir yapı arz etmekle birlikte birkaç meselenin tekrar ele alınması uygun görülebilir. Yazar, şerhlerin yazılma gerekçelerinden en önemlisi olarak takdim ettiği Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin tekvîn sıfatı konusunda Tahâvî'ye yaptığı kritik atıf hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır:

Nesefî'nin Tahâvî'ye atfı, aslında tekvînin Ebû Hanîfe'ye, yani selefe dayandığını ispata yönelik bir girişimdir. Ancak anlaşılan o ki Nesefî, tekvînin Ebû Hanîfe tarafından savunulduğuna ilişkin açık ve kesin bir başka delile sahip değildi. Bu nedenle o, açıkça dile getirilmiş olmasa da söz konusu *el-Akîde* cümlelerinin tekvîn sıfatına işaret ettiğini savunmuştur. Eğer Nesefî, doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Alim ve'l-Müteallim*, *el-Fıkhu'l-Ekber/Ebsat* gibi eserlerde ya da kendi coğrafyasında daha erken döneme ait Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini içeren başka bir metin bulabilmiş olsaydı kesinlikle onu kullanırdı. Ancak Nesefî böyle bir metin bulabilmiş değildir. Anlaşılan o ki Nesefî, Ebû Hanîfe'nin tekvînin ezeli olduğu görüşünü savunduğuna dair ancak Tahâvî'nin *el-Akîde* metninden delil getirebilmiştir (s. 117).

Nesefî'nin Tahâvî'ye atıf yapma saikini ortaya koyan bu ifadelerin selefte yapılan vurgu ekseninde açıklandığı görülmektedir. Yazar'a göre Nesefî'nin Tahâvî'yi tercih etmesi, tekvîn sıfatını Ebû Hanîfe'nin de kabul ettiğini ortaya koyan -Nesefî'nin bulabildiği- en eski eser olması hasbiyledir. Kanaatimizce Nesefî'nin Tahâvî'ye yaptığı atfın temel saiki, görüşün Ebû Hanîfe'ye dayanmasından ziyade Tahâvî'nin özel durumu ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda zikredilecek hususlar yazarın Hanefî-Mâtürîdî tarihine ilişkin keskin ifadelerinin tekrar ele alınmasına imkân sağlayabilir: 1) Yazarın da ifade ettiği üzere Nesefî'yi seleften örnek getirmeye iten sebep Eş'arîlerin tenkitleri olmuştur. İtikadî olarak Eş'arî olan âlimlerin amelde Şafiî mezhebine tabi olmaları göz önüne alındığında Tahâvî isminin özellikle tercih edildiği görülür. Zira Tahâvî hem daha önce Şafiî olması hem İmâm Şafiî'ye (ö. 204/820) ait hadis rivayetlerini *es-Sünenü'l-me'sûre* adıyla yine İmâm Şafiî'nin en önemli talebelerinden olan dayısı Müzenî'den (ö. 264/878) rivayet etmesi hem de Şafiîler nezdinde kendisine saygı duyulan bir âlim olması sebebiyle tercih edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Nesefî'nin muarızların itiraz kanallarını kapatmaya dönük belki de tek örneği bulmuş olması önemlidir. 2) Diğer taraftan yazarın İmâm Tahâvî'yi, Nesefî'nin Ebû Hanîfe'nin tekvîn sıfatını kabul ettiğine dair gelenekten bulabildiği en eski örnek olarak nitelemesi ihtiyatla yaklaşılması gereken bir husustur. Zira yazarın çalışmasında Nesefî'den yaptığı alıntılarda görüldüğü üzere Tahâvî'nin çağdaşı İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953) ezelî bir yaratma sıfatını savunmaktadır (s. 117). Nesefî özellikle İmâm Mâtürîdî'yi hem fikhî hem de itikadî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini en iyi bilen kişi olarak takdim etmekte¹ ve tekvîn sıfatını incelediği bölümde görüşlerini İmâm Mâtürîdî'nin fikirleri üzerine kurmaktadır. Ancak bu durum, açıkça Ebû Hanîfe ismine atıfta bulunulmaması sebebiyle yazar tarafından tekvîn sıfatının Ebû Hanîfe'ye dayandırılması olarak değerlendirilmemiştir.² 3) Mâverâünnehir bölgesi göz önüne alındığında hicrî III-IV. asırlarda sistematik bir Mâtürîdî mezhebinden söz edilemeyeceği aşikardır. Hanefî kelâmcılar olarak kabul edilen Tahâvî'nin çağdaşları sayılabilecek, Nesefî'nin büyük dedesi Ebû'l-Fadl Mekhul en-Nesefî³ (ö. 318/930), İmâm Mâtürîdî,

1 Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/210; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 64.

2 Ayrıca belirtmek gerekir ki erken dönemde Hanefî gelenek içinde tevhîd ve sıfatlar meselesine dair eser kaleme alan müellifler bulunmaktadır. Bunlar arasında Ebû Bekir el-Cüzcânî'nin (ö. III/IX yy.) *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü't-Tevbe* ve *el-Fark ve't-temyîz*'i; Ebû Nasr el-İyâzî'nin (ö. III/IX yy.) *Mes'ebetü's-sıfat*'i; Muhammed b. Yemân es-Semerkandî'nin (ö. 268/881 [?]) *Me'âlimü'd-dîn*, *el-İ'tişâm* ve *er-Red 'ale'l-Kerrâmiyye*'si; Ebû Hafı es-Sağîr'in *er-Red 'alâ ehli'l-ehvâ's*; Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem el-Ezdî'nin (ö. 268/881) sıfatlara dair yazmış olduğu eseri yer alır. Söz konusu eser ve isimlerin birçoğuna Nesefî *Tebşira*'da yer vermektedir. Tekvîn konusunda Eş'arîlere karşı delil getirmek için yalnızca isim ve eserleri sıralayan Nesefî'nin Tahâvî dışında doğrudan alıntı yapmaması, söz konusu eserlere ulaşamamış olabileceğini akıllara getirmektedir. Ancak gördüğümüz kadarıyla Nesefî'nin âlim ve eser olarak zikredip alıntı yapmadığı başka isimler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Rüstüfağnî (ö. 345/956), İyâzî (ö. 361/971) ve Ebû Seleme es-Semerkandî (ö. IV/X yy.) yer almaktadır. Nesefî nispeten geç dönemde tekabül eden bu eserlerden de tekvin meselesinde doğrudan alıntı yapmamaktadır. Dolayısıyla Nesefî ihtiyaç gördüğü noktada Tahâvî'den doğrudan alıntı yapmakla yetinmiş, diğer âlim ve eserleri ise Mâverâünnehir bölgesinin uzun yıllardan beri tekvin görüşünde olduğunu delillendirmek için kullanmıştır. Diğer taraftan Nesefî, Kerrâmiyye'ye reddiye yazan Muhammed b. Yemân es-Semerkandî'nin eserinden başka bir başlıkta alıntıda bulunmaktadır. Bu durum, Nesefî'nin ismini verdiği erken dönem Hanefî kaynakların hepsine sahip olduğunu doğrudan ispatlamasa da eserlerin elinde olduğuna dair güçlü bir karine teşkil etmektedir. bk. Nesefî, *Tebşira*, 1/214, 471-472.

3 Ebû Mutî en-Nesefî, *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehva'i'd-dalle*, thk. Seyit Bahçıvan (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013), 145, 224.

Hakîm es-Semerkandî,⁴ İyâzî (ö. 361/971),⁵ Ebû Seleme es-Semerkandî⁶ (ö. IV/X yy.) ve İbn Yahya el-Beşâğarî'nin⁷ (ö. IV/X yy.) metinlerinde ezeli bir tekvîn sıfatının savunulduğu görülmektedir. Dolayısıyla yazarın Neseffî'nin kendi bölgesinden Ebû Hanîfe'ye dayanan atıf yapabileceği başkaca bir kanalın olmadığını ifade etmesi, birbirinden bağımsız Hanefî âlimlerin ortak görüşü olarak ezeli bir "halk" sıfatını savunmaları göz önüne alındığında oldukça şüphelidir. Zira bu âlimlerin tamamının Mâverâünnehir bölgesi özelinde ilim tahsil ettikleri bir ders halkalarının olduğu, kendilerini Ebû Hanîfe'ye dayandırdıkları ve görüşlerini bu çerçevede izah ettikleri bilinmektedir. 4) Genel anlamda tüm Hanefîlere özelde Mâverâünnehir Hanefî âlimlerine yönelik cerh-tadil kitaplarında itikadî yönelimlerinden dolayı tenkitler yöneltildiği bilinen bir husustur. Bu açıdan Ebû Hanîfe'nin hem fikhî hem de itikadî görüşlerinin nakledicisi olarak ifade edilen Hammâd b. Ebî Hanîfe, Nuh b. Ebî Meryem (ö. 173/789), Ebû Mutî el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 208/823), İsmâil b. Hammâd (ö. 212/827), Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), İsâ b. Ebân (ö. 221/836), İbnü's-Selcî (ö. 266/880) ve Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/877) gibi isimlere Neseffî'nin Eşarîlere karşı kullanılmak üzere atıf yapmamış olması makul görülmelidir. Dolayısıyla Neseffî'nin bu isimlerden nakilde bulunmaması, Şafîîler nezdinde uzak bir bölgeye mensup olmalarından dolayı nispeten tanınmayan âlimler olması, tanınsa dahi eleştirilere muhatap kalması sebebiyle normal karşılanmalıdır.

Diğer taraftan yazar, Tahâvî'nin *el-Akîde* metninde ezeli bir tekvîn sıfatını savunduğuna dair açık bir durumun olmadığına işaret etmektedir. Söz konusu tespit sadedinde *el-Akîde* metnindeki ifadelerin tam olarak neye tekabül ettiği konusunda ayrıntılı bir izah yapılmamış, Taftâzânî'nin meseleyi kudret sıfatıyla ilişkilendirerek -Eş'arî görüşüne paralel olarak- ele almasına dipnotta kısaca temas edilmiştir (s. 119). *el-Akîde*'nin Neseffî'nin anladığı şekliyle olup olmadığına ilişkin İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) Taftâzânî'ye (ö. 792/1390) destek vermesi ve İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *el-Akîde* metninin başka noktalarında dahi ezeli bir tekvîn sıfatının savunulduğuna dair İbnü'l-Hümâm'a yaptığı itirazlara⁸ çalışmada yer verilmemiştir.⁹

- 4 Ebü'l-Kâsım İshak el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-Azam*, thk. Ömer Faruk Korkmaz (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2023), 185 (Mütünü'l-akâid içinde). Yapılan çalışmalarda *es-Sevâdü'l-Azam*'ın Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in (ö. 295/907) emriyle kaleme alındığı zikredilmektedir. Bu durumda söz konusu eser hicrî 295 yılından önce telif edilmiş olmaktadır. Menkûbers en-Nâsırî'nin verdiği bir bilgiye ve bazı yazmalardaki kayıtlara göre ise Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) / Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/877), Ebû Abdîrahmân b. Ebi'l-Leys el-Buhârî (ö. 307/919) ve Hakîm es-Semerkandî'nin metnin oluşumuna katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ismi geçen âlimlerin eser veya görüşlerinin katkılarıyla Hakîm es-Semerkandî'nin bu eseri telif etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bazı nüshalarda ve katalog kayıtlarında eserin tam adının *es-Sevâdü'l-Azam alâ mezhebi'l-İmâmî'l-Azam* olarak kaydedilmesi, eserde zikredilen görüşlerin Ebû Hanîfe'ye dayandırıldığına dair bir karine oluşturmaktadır. bk. Mustafa Can, *Hakîm es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-Azam* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 20; Adem Arıkan, "Es-Sevâdü'l-Azam'ın Fark Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, (2019), 23-36.
- 5 Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 71.
- 6 Ebû Seleme es-Semerkandî, *Cümelü Usûlid'dîn Matürüidiliğın Temel İnanç İlkeleri*, çev. Ahmet Saim Kılavuz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 55, 63.
- 7 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ Beşâğarî, *Şerhu Cümelü usûli'd-dîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1648/2), 49b-58a.
- 8 Kâsım İbn Kutluboğa, *Hâşiye ale'l-Müsâyere*, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002), 91-96 (*el-Müsâmere* ile birlikte).
- 9 İyâzî'nin *el-Mesâ'ilü'l-aşr*'ının ikinci maddesi Allah'ın ezelden beri yaratıcı olduğu hakkındadır. Şükrü Özen söz konusu eserin Mu'tezile ile anlaşmazlık bulunan hususları içerdiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Tahâvî'nin

Sonuç olarak Neseîî açısından, doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerin yanı sıra Ebû Hanîfe'nin tekvîn sıfatını savunduğuna delalet eden erken dönem rivayet/risale/eserlerden herhangi birine sahip olunması durumunda dahi Eş'arîlere karşı kullanmak için en elverişli ismin, selefin görüşlerini iyi bilme konusunda her kesimden kabul gören Tahâvî olacağını belirtmek gerekir. Zira söz konusu eserler bizzat Ebû Hanîfe'nin kaleminden çıkmış olsa dahi ravîlerin Şafiî/Eş'arîler tarafından onaylanan isimler olması nispetinde kabul edilebilir olacaktır. Dolayısıyla bu durum tekvîn sıfatı bağlamında Neseîî'nin Ebû Hanîfe'ye dayanan Tahâvî dışında başkaca bir kaynak bulamadığı şeklindeki keskin bir ifadeyi sorunlu kıldığı görülmektedir. Ancak yazarın doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserler açısından yaptığı değerlendirmesi önemlidir (s. 117). *el-Fıkhü'l-Ekber* olarak bilinen Hammad b. Ebî Hanife rivayetinin Eş'arîlere karşı kullanılmamasının -önceki paragraflarda zikredilen sebeplerle- bir gerekçesi olsa dahi tekvîn bahsinin diğer noktalarında Neseîî tarafından tercih edilmemesinin makul bir gerekçesi yoktur. Bu durumun Hammad b. Ebî Hanîfe rivayetinin sonradan kaleme alındığı şeklindeki iddiayı güçlendirdiği ifade edilmelidir.

Yazar, doğu bölgesindeki kelâm birikimiyle batı bölgesinde üretilen bir metin olan *el-Akîde*'yi ilk birleştirme çabası olarak Gaznevî ve onun kelâm eseri üzerinde durmaktadır. Ancak Gaznevî'nin hocası Kâsânî'nin itikat metni çalışmada dikkate alınmamış hatta onun kelâma dair eserinin günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir (s. 177). Sönmez Kutlu tarafından 2010 yılında yayınlanan bir makalede Kâsânî'nin itikat metninin Fransa nüshasına işaret edilmiş,¹⁰ incelemesini yaptığımız bu araştırmanın yayınlanmasından kısa bir süre önce de iki ayrı tahkikli neşrinin yayınlandığı görülmüştür.¹¹ Dolayısıyla Timür, Kâsânî'nin görüşlerini kapsamlı fıkıh eseri üzerinden mümkün merteye tespit etmiş olsa da Gaznevî özelinde yaptığı gibi hem içerik hem de ibare anlamında Tahâvî'den etkilenip etkilenmediğini incelememiştir.

Esasında tezin ana konusu olarak tespit edilen şerhlerdeki itikadî farklılaşmalar eserdeki diğer bölümler göz önüne alındığında hem içerik hem de hacim olarak sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla şerhlerdeki farklılaşan görüşlerin daha mufassal incelenmesi ve derinlemesine karşılaştırılması daha uygun olabilirdi. Ancak çalışmanın, kitap olarak basımı sürecinde "Hanefî-Mâtürîdî Geleneğın Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme" adıyla okuyucuya sunulması, söz konusu eleştirinin önünü nispeten kapatmış görünmektedir.

Eserin giriş bölümünde Ebü'l-Berakât en-Neseîî'nin *el-Umde fi'l-Akâid*, İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyere*, İbn Ebî Şerîf'in *el-Müsâmere* ve İbn Kutluboğ'a'nın *Şerhu'l-Müsâyere*'sinden faydalandığı belirtilmektedir. Ayrıca yazar, faydalandığı kelâm eserlerini listeledikten sonra batı bölgesinde (Mısır, Şam, Irak) kaleme alınanları titizlikle incelediğini, Mâtürîdî görüşlerin bu bölgede temsili noktasında ne

metninin kaleme alınmasında etkili olan unsurlardan birinin İyâzî'nin metninde olduğu gibi Mu'tezile'den ayrılmak olduğu göz önüne alındığında Tahâvî'nin ifadelerinin -Mu'tezile'nin aksine- Allah'ın fiillerinin ezeli olduğunu ortaya koymaya dönük olduğu ifade edilebilir. bk. Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanamesi", 73.

10 Sönmez Kutlu, "Timur Dönemi ve Sonrası Kelami Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 3/1 (23 Haziran 2010), 14.

11 Özellikle Türkiye'de gerçekleştirilen neşir -Fransa nüshası dahil- altı nüsha tespit edilerek hazırlanmıştır. bk. Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî, *el-Mu'temed mine'l-mu'tekad*, thk. Ekrem Muhammed İsmail (Amman: Dâru'n-nûri'l-mübîn, 2021); Enes Durmuş - Muhammed Osman Doğan, "Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî'nin el-Mu'temed mine'l-mu'tekad Adlı Akaid Risâlesi (Tahkik-Tercüme-İnceleme)", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 499-562.

gibi katkılar sağladığını ve *el-Akîde* şerhlerinden etkilenip etkilenmeme açısından istifade ettiğini söyler (s. 31). Ancak isimleri geçen kelâm kitaplarının tamamı batı bölgesinde kaleme alınmış ve çalışmada faydalanılan eserler arasında sayılmış olmasına rağmen yazar, bu eserlere herhangi bir yerde atıf yapmamış, kaynakçada da yer vermemiştir.

Özel isim ve eserlerin yazımında genel itibariyle Timür'ün tutarlı olduğu söylenebilirse de bazı tutarsızlıklar göze çarpmaktadır.¹² Ayrıca eserde oldukça sınırlı yazım yanlışları da bulunmaktadır.¹³ Özel isimlerin tespiti ve yazım yanlışları açısından ikinci baskıda eserin tekrar gözden geçirilerek okuyucuya sunulması faydalı olacaktır.

Hanefî-Mâtürîdî geleneğin batı olarak ifade edilen Irak, Şam ve Mısır bölgelerindeki yayılımını hem Tahâvî'nin *el-Akîde*'si hem de üzerine yazılan Mâtürîdî şerhler bağlamında ele alan ve bu şerhlere tepki olarak yazılan İbn Ebi'l-İzz'in eserine dair değerlendirmeler sunan bu çalışmanın kelâm ve mezhepler tarihi alanındaki büyük bir boşluğu doldurduğu ifade edilmelidir. Zira çalışmanın, bir geleneğin bir coğrafyadan bir diğerine izini sürebilmek için kullanılması gereken kaynakların neler olduğu ve bu kaynaklarda bulunan bilgilerin belirli bir tutarlılık içinde bir araya getirilerek zaman ve mekân örgüsünün nasıl kurulacağı gibi emek mahsulü bazı hususiyetleri bünyesinde barındırdığı görülür. Ayrıca bu hususiyetler eserin, mezhepler tarihi araştırmalarında izlenmesi gereken metodolojik ilkelerin uygulandığı örnek bir tez niteliği arz etmesine olanak sağlamaktadır. Yazarın eserin girişinde ortaya koyduğu yöntem ve amaç aşamalarını başarılı bir şekilde çalışmaya yansıttığı açıkça ifade edilmelidir. Eserde göze çarpan hususlardan biri de Hanefî fihhına ve fakihlerine hatırı sayılır atıf ve içeriktir. Dolayısıyla özeldelik fikh genelinde ise İslâmî ilimler sahasındaki araştırmacıların bu çalışmada ortaya konulan meseleleri irdelemeleri, hoca-talebe ilişkileri ve siyasi-sosyal olayların fikirlere tesirini göz önünde bulundurmaları oldukça faydalı olacaktır. Çalışmanın Hanefî-Mâtürîdî gelenek özelinde yapılmış önceki çalışmaları dikkate almasının ötesinde öne sürdüğü tezleri, bu çalışmalarda elde edilen bulgular üzerine inşa ederek ilerlemiş olması da son derece kıymetlidir. Ayrıca yazar, ileride yapılacak çalışmalar için yol gösterici bazı açıklamalarda da bulunmuştur. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasındaki Moğol istilasından önceki ilmî hareketliliğe dair verilerin sınırlı olmasına rağmen yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmesi ve Osmanlı dinî düşüncesinin daha iyi anlaşılması noktasında *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebser*, *el-Vasıyye* ve *Akâidü'n-Nesefî* gibi muhtasar eserler üzerine Osmanlı öncesi ve sonrasında yazılan şerh, haşiye ve talikatlar dikkate alınarak kapsamlı çalışmaların yapılmasını önermesi dikkate değerdir.

12 Örneğin Yazar, s. 74 vd. "İbn Asakir" şeklinde uzatmasız kullanımı tercih etmesine rağmen "Temîmî" ismini uzatmalı olarak kullanır. Ayrıca Timür, yine bazı eserlerin yazımında uzatma kullanırken bazı eserlerde uzatmaları kullanma gereği görmemiştir. Örneğin s. 32'de "*el-Hidâye*" eserinin yazımında uzatmalı kullanım tercih edilmiş, "*el-Bedaiu's-Sanai fi Tertibi's-Şerai*" eserinin yazımında uzatma kullanılmamıştır. Benzer şekilde s. 169'da "*Ukudu'l-Cuman*" ile "*Nazmü'l-Cüman*" eserlerinin yazımında ince-kalın harf hususunda bir tutarsızlık olduğu görülmektedir.

13 Örneğin bk. s. 9'da "*el-Akide*" yerine "*el-Akîde*"; s. 21 ve 254'te "*el-Mâtürîdî*" yerine "*el-Mâtürîdî*"; s. 23'te "çıkması" "çıkması"; s. 48'de "gözü ettiği hususları" yerine "gözü ettiği gibi hususları"; s. 91'de "dikkate alındığı" yerine "dikkate alındığında"; s. 110'da "İbu'n-Nedim" yerine İbnu'n-Nedim"; s. 122'de "İznik'de" yerine "İznik'te"; s. 128 vd. "Halep'dir" yerine "Halep'tir"; s. 141'de "(624/127)" yerine "(624/1227)"; s. 157'de "sonra erip" yerine "sona erip"; s. 179'da "müellif olan" yerine "müellifi olan"; s. 217'de "olduğundan" yerine "olduğunda"; s. 220'de "Hanbelilere" yerine "Hanbelilere"; s. 243'te "kelamdam" yerine "kelamdan"; s. 245'te "akarmasının" yerine "aktarmasının"; s. 256'da "cemilen" yerine "cemilen"; s. 257'de "bununehl-i" yerine "bunun ehl-i"; s. 258'de "imanda" yerine "imana"; s. 259'da "arasında yerde" yerine "arasında bir yerde"; s. 264'te "akadini" yerine "akadini".

Kaynakça

- Arıkan, Adem. “Es-Sevâdu'l-Azam'ın Fark Nüshaları ve Müellifleri Üzerine”. *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, 23-36.
- Beşâğarî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ. *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1648/2.
- Can, Mustafa. *Hakîm es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-Azam'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Durmuş, Enes - Doğan, Muhammed Osman. “Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî'nin el-Mu'temed mine'l-mu'tekad Adlı Akaid Risâlesi (Tahkik-Tercüme-İnceleme)”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 499-562.
- Hakîm es-Semerkandî, Ebü'l-Kâsım İshak el-. *es-Sevâdü'l-Azam*. thk. Ömer Faruk Korkmaz. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2. Basım, 2023.
- İbn Kutluboğa, Kâsım. *Hâşiye ale'l-Müsâyere*. thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 2002.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr el-. *el-Mu'temed mine'l-mu'tekad*. thk. Ekrem Muhammed İsmail. Amman: Dâru'n-nûri'l-mübîn, 1. Basım, 2021.
- Kutlu, Sönmez. “Timur Dönemi ve Sonrası Kelami Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 3/1 (23 Haziran 2010), 7-42.
- Nesefî, Ebû Mutî' en-. *er-Red 'alâ ehlil-bida' ve'l-ehva'i'd-dalle*. thk. Seyit Bahcıvan. Konya: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *et-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *Tebziratü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Özen, Şükrü. “IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.
- Semerkandî, Ebû Seleme es-. *Cümeli Usûlid'dîn Matüridiliğin Temel İnanç İlkeleri*. çev. Ahmet Saim Kılavuz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Timür, İhsan. *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akâidetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.